

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3-х т. – К., 1975. – Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944 – 1945 гг.); История народного хозяйства Украинской РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т. 3, кн. 1: Развитие социалистической экономики в период строительства и совершенствования развитого социализма (1938–1960 гг.); Вдбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР (період будівництва розвинутого соціалізму). – К., 1978; Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.). – К., 1968; Енциклопедія народного господарства Української РСР. – К., 1969–1972– Т. 1-4; Экономика Советской Украины. 1945 – 1975. – К., 1975; История міст і сіл Української РСР: У 26-ти т. – К., 1967–1976; Кудлай О.С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. – К., 1965; Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К., 1949.; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: В 3-х ч. – К., 1966. – Ч. 3.
2. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – К., 2006. – Т. 2.
3. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К., 1997.
4. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941–1945 рр.: В 3-х т. – К., 1969. – Т. 3.
5. Перехрест О.Г. Наслідки нацистської окупації українського села в період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. // Історичні і політологічні дослідження. Наук. журн. видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2005. – №1 (23).
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4990 – Оп. 1. – Спр. 29.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 152.
8. ЦДАВО України. – Ф. 4990 – Оп. 1. – Спр. 53.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в трёх томах. – К., 1985. – Т. 3.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 210.

К.Є. Горбуров

ЕКОНОМІЧНІ, ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДУ 1946–1947 РОКІВ

Репресивна в своїй основі організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою хлібозаготівельна кампанія 1946 року породила голод 1946–1947 років в Україні. Людські втрати понесли і південні області – Миколаївська, Одеська, Ізмаїльська і Херсонська. Встановити точну кількість громадян, що загинули в ті трагічні роки нелегко. Відомості про наслідки голоду протягом десятиліть радянська влада оберігала як найважливішу державну таємницю.

Принциповою складністю при комплексній оцінці наслідків демографічної катастрофи 40-х років ХХ ст. є відсутність надійних даних поточного звіту населення в період між переписами населення 1939 і 1959 років. Вирішити це завдання прагнули як історики, так і демографи, які, залучаючи архівні матеріали і дані природного руху населення за окремі періоди, намагалися відновити цифри втрат в результаті голоду і масових репресій шляхом прямої реконструкції зведень, яких не вистачало.

Найбільш вдалою спробою прямої реконструкції даних природного руху населення колишнього СРСР в цілому було дослідження, виконане співробітниками відділу демографії статистики Держкомстату СРСР в 1989–1990 роках. Після ретельного опрацювання архівних матеріалів, експертної оцінки даних перепису населення 1926, 1937, 1939 і 1959 років, вони використали метод демографічного моделювання і відновили дані про природний рух населення в 1920–1959 роках [1]. Це дозволило одержати певні оцінки чисельності населення СРСР за статтю і віком у період кризових явищ демографічної історії. Проте автори змушені були зробити ряд припущень, що все-таки ставлять під сумнів достовірність одержаних результатів. Порівняння одержаних розрахунковим шляхом вікових структур з фактичними даними розподілу чисельності за статтю і віком, зафіксованими переписами населення 1939 і 1959 років, дозволило по-новому оцінити розходження в чисельності відповідних вікових груп, які характеризують масштаби демографічних втрат, пов'язаних з голодом 1946–1947 років. Автор статті ставить за мету з'ясувати масштаби втрат в Україні від голоду 1946–1947 рр. Об'єкт вивчення – голод 1946–1947 рр., предмет – етнонаціональні, демографічні наслідки голоду.

Перше післявоєнне п'ятиріччя було ускладнене голодом 1947 року, який охопив ряд областей, зокрема, Миколаївську, Запорізьку, Одеську, Херсонську, Ізмаїльську, Чернівецьку. Природний приріст населення в цих областях за 1947 рік виявився з мінусовим показником. Загалом цього року в згаданих областях померло 265,9 тисяч чоловік, а народилося 194,6 тисяч чоловік. Таким чином, кількість смертей перевищила кількість народжень на 71,3 тисячі [2, 77–78]. Найвища дитяча смертність у 1947 році була зафіксована в Ізмаїльській області – 319 чоловік на одну тисячу дітей до 1 року.

Як засвідчують щомісячні дані про кількість померлих, голод в Україні в 1947 році почався вже в січні, різко посилювався в лютому, свого максимуму досяг у березні і тривав аж до серпня включно. Смертність значно почала зменшуватися в серпні, а нормалізувалося становище в жовтні, коли М. Хрущов і Л. Каганович рапортували Й. Сталіну про „дострокове” виконання плану здачі хліба державі.

Найважливіший висновок з подій 1947 року полягає у тому, що коли б не поспішне формування продовольчих та інших ресурсів для забезпечення прискореного скасування карткової системи, реформи цін і грошей, голоду можна було б уникнути, а відповідні реформи здійснити роком пізніше.

У 1947 році було отримано найменший природний приріст в Україні (не включаючи роки війни). Так народилося 713 тисяч осіб, померло – 628. Приріст склав всього 85 тисяч чоловік.

Голодне лихоліття, що випало на долю українського народу через рік після закінчення найжорстокішої війни в історії людства, найбільш вразило дітей. Вони були найменш захищені, не брали участі в колгоспному виробництві, а відтак не одержували рятівних 100–300 грамів хліба на працюючого. Соціально-економічні експерименти тоталітарного режиму над селянами, масові репресії проти інтелігенції, голод викликали нову хвилю безпритульності дітей. Великими юрбами злітали вони до великих міст за порятунком, а виснажених немовлят приносили батьки.

Жахливим випробуванням для підлітків стала зима-весна 1947 року, коли вони гинули у містах і селах, тихо помирили, не дочекавшись допомоги. Автори

листів до республіканського керівництва називали велику кількість померлих і опухлих дітей. Централізовано виявленням дитячої смерті ніхто не займався. Архівні документи засвідчують окремі випадки голодної смерті серед дітей, але і вони є жахливими. В південному регіоні України вони становили більшість. Селян довели до такого фізичного виснаження, що батьки забивали своїх дітей, аби прогнати людським м'ясом інших, що залишилися. Діти гинули з різних причин: від опухання та хвороб, ставали жертвами людодів, від фізичної розправи над ними, від самогубств. Переважно помирали від голоду.

Масштаби трагедії, що винищувала людей, змусили уряд замислитися над остаточними наслідками голоду, особливо серед дітей. Керівництво республіки збільшило мережу притулків і дитячих будинків. На вулицях міст з'являлися десятки безпритульних дітей. Безпритульність в Україні була тоді масовим явищем, що свідчило про катастрофічні наслідки голоду. Діти значно швидше загинули через тривале недоїдання і фізичне виснаження.

Таким чином, дитяча смертність значно розширює соціально-демографічні горизонти жертв голоду, а відтак засвідчує його катастрофічні наслідки для українського народу, що позначився на сучасній демографічній ситуації в Україні, глибоко проник у підсвідомість цілого покоління, нагадуючи час від часу про себе жахливими картинками, які засвоїла психогенетична пам'ять сільських дітлахів 40-х років ХХ ст. Найбільш загрозливим було становище дітей ясельного, дошкільного і молодшого шкільного віку.

Голод 1946–1947 років, спричинений грабіжницькими хлібозаготівлями, здійснюваними за директивами Й. Сталіна через партійно-державні постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР, вертикаль влади, якій населення не бажало підкорятися, вилучення у селян під час подвірних обшуків усіх продуктів харчування, вивезення зерна з України, все це своїм результатом мало вимирання хліборобських сімей, сіл, хуторів.

Українська нація пережила черговий стрес, катастрофу, що випала на долі людей вже третім радянським голодом в першій половині двадцятого століття. Селян розстрілювали з веж охоронці-вартів колгоспних полів за колоски, вартів стояли біля буртів, де знаходилося зерно. Чимало батьків, не витримуючи мук голоду, кінчали життя самогубством, умиртвляючи й своїх дітей. Гинули найчесніші, найпрацьовитіші хлібороби-господарі. Як і під час голоду 1932–1933 років, з'явилося людоджерство і труподжерство. Голод 1946–1947 років призвів не лише до фізичного винищення українців, він знівечив їх духовну основу, знівельовав національну ідею, національну свідомість народу.

У дослідників не викликає сумніву, що першопричиною голоду стала деградація сільського господарства внаслідок злочинної аграрної політики ВКП(б), яка базувалася на хлібозаготівлях. Ця політика підірвала економіку сільського господарства, викликала недовіру селян до колгоспного ладу, тому вже взимку 1947 року виник масовий голод у Південній Україні.

Для його подолання уряд не вжив належних заходів, а продовжував хлібозаготівлі. Саботаж таким методом господарювання на селі виявився в низькопродуктивній праці колгоспників і байдужості до долі вирощеного ними, але призначеного державі хліба. Це ставило під загрозу виконання плану хлібозаготівель і щоб уникнути цього, держава прийняла ряд запобіжних заходів. Тоталітарна держава безжалісно пограбувала колгоспників і одноосібників під час хлібозаготівельної кампанії 1946–1947 років,

залишивши їх без належної продовольчої допомоги і тим самим прирекла селян на вимирання.

Голод був наслідком спроби здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичним методом. Проте грабіжницька хлібозаготівля 1946 року призвела до глибокої деградації сільського виробництва, яке дорого обійшлося українському народу.

Висока смертність, а також продовження стихійного впливу сільського населення позначилося на його кількості в південних областях республіки, що найбільше постраждали від посухи. Скоротилася й кількість селянських господарств. Так, у Херсонській області – на 1,8 тисячі, в Ізмайльській – на 9 тисяч [3, 32].

Голод 1946–1947 років – наслідок злочинної партійно-державної політики щодо селянства, ігнорування життєвих інтересів людей з урахуванням попереднього досвіду за вже перевіреним в Україні сценарієм. Сталінська система, позбавляючи людей хліба, а тим самим здоров'я, і, зрештою, життя, накопичувала зерно для карткової системи на проведення грошової реформи, черговий раз демонструючи „переваги” соціалізму.

„Успішне виконання плану хлібозаготівель є результатом Вашої особисто, товаришу Сталін, батьківської турботи про колгоспи і колгоспників України. Запевняю Вас, дорогий учитель, що колгоспники, колгоспниці і всі трудящі України будуть працювати, не покладаючи рук, для розвитку сільського господарства України, підвищення матеріально-культурного рівня життя трудящих, подальшого збільшення хлібних та сировинних ресурсів керованої Вами радянської соціалістичної держави. – підкреслив 4 жовтня 1947 року у листі-звіті Й. Сталіну – Л. Каганович” [4, 193].

Грабіжницька хлібозаготівля спричинила до дуже низької оплати, а часто і неоплати трудовнів колгоспників. Надмірні заготівлі позбавили колгоспи можливості видати хоча б мінімум хліба на прожиток. У середньому по Україні видача на 1 трудовдень становила 257 грамів зерна й 64 копійки грошей. У багатьох колгоспах на вироблені трудовні не було видано нічого: ні грама хліба, ні копійки грошей.

Третій голод був організований перш за все сталінським керівництвом, яке нехтувало життям мільйонів українців заради імперських інтересів.

Особливо тяжкими були наслідки посухи для сільського населення, селянства. Все міське населення – робітники, службовці, їхні утриманці – отримували по карткам невеликі норми хліба. До цього слід додати, що міським жителям вдавалося додатково придбати продовольство в системі громадського харчування свого підприємства або на ринку. В цілому міське населення було мінімально забезпечено найнеобхіднішими продуктами. Інша справа – село, колгоспники. Ні один із названих для міського населення джерел забезпечення продовольством для колгоспників не був доступним. На трудовні у багатьох колгоспах хліб не видавався. Не справдилася надія і на особисте присадибне господарство. Подих посухи не обійшов стороною і городи, невеликі посіви присадибного господарства колгоспника. До цього ж це господарство обкладалося надмірними розмірами обов'язкових поставок державі тваринної продукції.

Тяжке продовольче положення в багатьох селах у 1946–1947 роках стало поштовхом до посилення міграції колгоспників, робітників радгоспів у місто, на роботу в промисловість, будівництво. Сільські жителі і перш за все колгоспники, за умов стихійного лиха, переконалися у своїй повній незахищеності. Економічно слабкий і навіть середній колгосп не міг допомогти колгоспнику в екстремальній ситуації, забезпечити продовольчий прожитковий мінімум, як

це робила держава для робітників, службовців, міського населення. Як тільки у жовтні 1946 року були зняті з державного забезпечення хлібом деякі категорії робітників, зайнятих в сільському господарстві, різко зріс їхній перехід у міста, де потреба в робочій силі в перші повоєнні роки була особливо велика. Однак відсутність у них паспортів обмежувало можливості для стихійної міграції. Проте різними шляхами вдалося оминати заборони і перешкоди і переходити на роботу в міста.

Величезну тривогу викликало залишення села демобілізованими учасниками Великої Вітчизняної війни, на яких як на силу, здатну допомогти у відродженні колгоспів, покладалися великі надії.

Наслідки посухи продовжували виявлятися і в наступні роки. Уповільнення темпів подолання наслідків війни в сільському господарстві сприяло відтоку населення із села. Зумовлена голодомором міграція і вимирання сільського населення України в другій половині 40-х років істотно вплинули на зменшення трудових ресурсів, особливо в колективних господарствах. За даними перепису 1959 року, чисельність сільського населення не досягла рівня попередніх голодів.

Продовольчі труднощі, численні хвороби, пов'язані з недоїданням, позначалися і на загальному морально-політичному настрої села, особливо у тих областях, що постраждали від посухи. Великі надії в народі покладалися на перший повоєнний рік. Очікувалося відміна карткової системи на продовольство, загальне покращення становища населення. Однак вони не виправдалися. Колгоспне селянство розуміло труднощі, пов'язані із посухою і наслідками війни. В той же час багато колгоспників не погоджувалося із затятими адміністраторами, що намагалися за будь-яку ціну виконати плани хлібозаготівель, не замислюючись про завтрашній день, про майбутнє колгоспу. Партійні, радянські працівники пропагували, повідомляли про те, що колгоспники стали частіше задавати питання, на які складно було дати відповіді, наприклад такі: чому при великій нестачі хліба ми вивозимо його в інші країни, чому населення міст меншою мірою страждає від посухи. На пленумах обкомів, райкомів такі питання розцінювалися як прояв нездорових настроїв, результат недостатньої роботи з колгоспниками [5, 41].

У зв'язку з продовольчими труднощами і голодом зросла кількість злочинів, зокрема крадіжок колгоспного, державного і особистого майна громадян, розбійних нападів. Як і в 30-ті роки ХХ ст., ліквідація цих негативних явищ керівництвом країни бачилася у посиленні покарань, репресій. Сотні тисяч в'язів, інвалідів і сиріт населяли ГУЛАГ, який став для багатьох з них „рятувальним” місцем від голоду. Однак, якщо голод вбивав людей фізично, то табір калічив морально. Правове закріпачення народу, що проводилося під час голоду під виглядом боротьби з „кримінальною” злочинністю, послужило не зміцненню, а розруці державності в повоєнні роки.

Таким чином, голод 1946–1947 рр. завдав українському селу значних економічних, етнічнонаціональних, демографічних, морально-психологічних втрат. Наслідки цього лиха глибоко закарбувалися в етнофонді українців.

О.М. Веселова

СПАСІННЯ ГОЛОДУЮЧИХ ЗІ СХІДНИХ РЕГІОНІВ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1946–1947 РР.)

Після закінчення Другої світової війни Україна у складі СРСР перебувала за „залізною завісою” під постійним політичним, ідеологічним, економічним репресивним пресингом сталінщини. ЦК КП(б)У і уряд УРСР слухняно виконували настанови ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, зовсім незважаючи на національні особливості населення і прагнення його до незалежності. Складною повоєнна ситуація була в усіх регіонах України, але з притаманними кожному характерними особливостями. Плануючи будь-що поповнити немілі на 1945 р. (10 млн т) мобілізаційні резерви на час нової світової війни, верхівка компартійно-державної влади СРСР на чолі з Й. Сталіним, вважаючи Україну своєю колонією, реставрувала в ній довоєнну систему й вилучала із села, попри післявоєнну руїну й неврожай, майже весь хліб та інші сільгосппродукти.

Огляд історіографії засвідчує, що повоєнний (1946–1947 рр.) голод в українському селі став предметом вивчення і українських, і зарубіжних дослідників [1]. Разом із тим, не всі аспекти цієї сторінки історії України вивчено повно. У першу чергу це стосується надання допомоги голодуючим західноукраїнським населенням. Автор статті ставить за мету з'ясувати надання допомоги голодуючим зі східних регіонів України західноукраїнським населенням. Об'єкт вивчення – повоєнний голод в Україні, предмет – порятунок голодуючих зі Східної України у Західній Україні.

У південних, центральних та східних областях УРСР після звільнення їх від гітлерівської окупації соціально-економічне становище було неймовірно скрутним. Шляхом насильницьких репресивно-конфіскаційних хлібозаготівель та непосильних податків (норми податків в УРСР були значно вищими, ніж в РРФСР), неоплати праці тощо в Україні було створено штучний голод, що зимою 1946–1947 рр., навесні і літом 1947 р. перетворився на голодомор. Однак голодуюче сільське населення замість допомоги отримувало додаткові державні завдання щодо зернопоставок, податків, позик... Голодувало в Україні 3 млн людей, в основному селян-колгоспників та одноосібників. Із 1 млн 154 тис. 198 дистрофіків – виснажених голодом людей (станом на 20 червня 1947 р. [1, 138] – Авт.) більшість становили жителі сільської місцевості.

Надмірно складною політична, соціальна й економічна ситуація склалася після війни у західному регіоні України. В приєднаних до України 1939–1940 рр. областях йшов штучний процес прискореної радянзації – прилаштування під сталінську модель соціалізму. Радянські порядки встановлювалися на Волині, Галичині, Буковині, Бессарабії шляхом масових репресій, депортацій, насильницького насадження колгоспів, упровадження комуністичної ідеології тощо. З осені 1939 р. по осінь 1940 р. у Західній Україні було репресовано й депортовано до Сибіру без суду й слідства 10 % населення – вислано 312 тис. сімей, загалом 1 млн 173 тис. людей [2, 290]. Примусова суцільна колективізація супроводжувалася доносами, вилученням майна, висилкою сімей заможних селян, побиттям громадян, арештами без прокурорських санкцій, засудженням на 8–10 років таборів, терором.

Кліматичні ж умови в більшості областей Західної України сприяли врожайності зернових й картоплі.

1. Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харкова Т.П. *Население Советского Союза в 1922 – 1991 гг.* – М., 1993.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 582. – Оп. 11. – Спр. 208.
3. ЦДАВОУ. – Ф. 582. – Оп. 11. – Спр. 112; Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 4296.
4. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. – К., 1995.
5. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 326.